

Włodzimierz Kurek

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej

Turystyka a środowisko. Współczesne problemy badawcze

Relacje turystyki i środowiska podlegały nieustannym zmianom. W początkowym okresie rozwoju turystyki środowisko było już podstawą dla turystyki wypoczynkowej nadmorskiej, górskiej czy wiejskiej oraz lecznictwa uzdrowiskowego. Od drugiej połowy XIX w. pojawiały się idee ochrony przyrody, której rozwój instytucjonalnie wiązał się z tworzeniem rezerwatów i parków narodowych. W okresie międzywojennym istniało już kilka parków narodowych w Europie, a także na innych kontynentach. Celem ochrony przyrody nie było jej chronienie przed rozwijającym się ruchem turystycznym, który wtedy był znikomym, lecz przed antropopresją ze strony przemysłu, rolnictwa i transportu.

Dużą rolę w rozwoju turystyki i ochronie środowiska odegrały też powstałe w drugiej połowie XIX w. pierwsze organizacje krajoznawczo-turystyczne, które za cel działalności stawiały sobie m.in. ochronę przyrody. W tym czasie powstało także Towarzystwo Tatrzańskie, które w statucie deklarowało m.in. ochronę zwierząt tatrzańskich.

Po II wojnie światowej turystyka stała się zjawiskiem masowym. Ten typ turystyki powoduje znaczne szkody w środowisku, czego skutkiem są przekształcenia krajobrazów, zanieczyszczenia wód i powietrza. Jest to najbardziej widoczne w regionach nadmorskich (nad M. Śródziemnym czy M. Karaibskim), gdzie zagospodarowanie turystyczne odznacza się dużą koncentracją przestrzenną. W okresie powojennym masowy rozwój turystyki nadmorskiej długo nie budził większych zastrzeżeń, mimo widocznej degradacji krajobrazu oraz zanieczyszczenia wód i powietrza wybrzeży morskich. Inwestorzy nie mieli wtedy bowiem stosownej świadomości ekologicznej, brakowało też odpowiednich przepisów prawnych, które mogłyby powstrzymać procesy degradacji wybrzeży.

Nieco inny charakter relacji pomiędzy turystyką a środowiskiem zachodzi na obszarach górskich. Tutaj infrastruktura turystyczna jest bardziej rozproszona, dzięki czemu mniejsze są skutki środowiskowe tego typu budownictwa. Do najbardziej szkodliwych dla środowiska elementów infrastruktury należą urządzenia narciarskie. Pokazuje to najlepiej przykład Alp Francuskich, gdzie w latach 60.–80. XX w., w ramach tzw. Planu Śniegowego,

zbudowano kilkadziesiąt olbrzymich „stacji” na dużej wysokości n.p.m., najczęściej powyżej 1800 m. Dopiero liczne protesty organizacji ekologicznych spowodowały rezygnację z kontynuowania tych planów. Obecnie stacje te nie są w pełni wykorzystane, ponieważ zmienia się model turystyki na Zachodzie. Rozwój transportu lotniczego umożliwił bowiem poszerzenie obszaru użytkowanego turystycznie o kraje zamorskie.

W latach 70. i 80. XX w. pojawiły się alternatywne formy turystyki, jak turystyka przyrodnicza, ekoturystyka itp., które jednak tylko w niewielkim stopniu ograniczyły rozwój turystyki masowej. Generalnie turystyka jest jednak mniej szkodliwą dla środowiska dziedziną działalności człowieka niż przemysł, transport czy rolnictwo intensywne. Problem negatywnego wpływu na środowisko wynika natomiast stąd, że obszary najatrakcyjniejsze dla turystyki są jednocześnie najcenniejsze pod względem przyrodniczym – zróżnicowania krajobrazowego, bioróżnorodności, warunków klimatycznych itp.

Negatywne skutki oddziaływania turystyki występują zwłaszcza wtedy, gdy turystyka ma charakter masowy, a uczestnikami ruchu turystycznego są osoby o niskim poziomie edukacji i uświadomienia ekologicznego, oraz gdy formy turystyki są nieodpowiednie dla danego typu środowiska.

Zmieniające się relacje pomiędzy turystyką a środowiskiem przyrodniczym znajdują też odzwierciedlenie w literaturze naukowej. W niniejszym opracowaniu autor dokonuje przeglądu badań podejmowanych w tym zakresie i opublikowanych w literaturze naukowej w ostatnich trzech dekadach. Źródłem informacji są książki oraz artykuły zamieszczone w kilkunastu czasopismach naukowych w ostatnich 30 latach, m.in. w: *Tourism Geographies*, *Tourism Management*, *Annals of Tourism Research*, *Journal of Environmental Management* oraz w *Landscape and Urban Planning*.

Zagadnienia poruszane w powyższych publikacjach można podzielić na kilka grup tematycznych, co też dowodzi ich rangi w badaniach naukowych. Pierwszą grupę stanowią opracowania teoretyczne (28 artykułów), drugą – prace omawiające problemy zasobów przyrody i ich zmian, w tym zmian klimatycznych oraz ich znaczenia dla turystyki (25 artykułów). Kolejna grupa publikacji skupia się na rodzajach i formach turystyki bazujących na zasobach przyrody (obserwowanie i poznawanie zwierząt, roślin, obiektów geologicznych) (24 artykuły). Skutki środowiskowe (przyrodnicze) rozwoju turystyki były tematem 8 artykułów, zaś ochrona przyrody a turystyka – aż 28 artykułów. Najwięcej publikacji (34 artykuły) poświęcono regionom turystycznym o dominującej roli elementów przyrodniczych (obszary nadmorskie, morza i oceany, obszary polarne, pustynie, tropikalne lasy deszczowe), a tylko nieco mniej (26) – koncepcjom harmonijnego rozwoju turystyki (ekoturystyka, turystyka zrównoważona).

W tym miejscu należy podkreślić, że dokonany przegląd obejmuje wyłącznie czasopiśma o zasięgu międzynarodowym, nie uwzględnia natomiast publikacji krajowych i regionalnych, w których zamieszcza się najwięcej opracowań dotyczących relacji turystyka – środowisko najczęściej ze względu na lokalny charakter tych związków. Co za tym idzie, w prezentowanym przeglądzie brakuje ogromnego dorobku polskich badaczy.

Turystyka a środowisko to w Polsce jeden z pierwszych i najważniejszych kierunków badawczych w naukach zajmujących się problematyką turystyczną. Przedmiotem dociekań naukowych były zarówno zagadnienia uwarunkowań przyrodniczych rozwoju turystyki, jak i problemy wpływu turystyki na środowisko przyrodnicze.

W literaturze międzynarodowej szczególnie dużo miejsca poświęca się zmianom klimatycznym, które mają równocześnie negatywne i pozytywne skutki dla turystyki. Wiele opracowań dotyczy zagadnień wpływu zmian klimatu na warunki śniegowe dla

narciarstwa. Badania wykazują, że ocieplanie się klimatu powoduje redukcję liczby stacji narciarskich w Alpach i innych regionach. W licznych opracowaniach naukowych prognozuje się w związku z tym wielkość spadku tej liczby, wskutek ich nieopłacalności spowodowanej brakiem pokrywy śnieżnej.

Jednym z najważniejszych skutków zmian klimatycznych w górach jest zanikanie lodowców górskich, które należą do najważniejszych walorów gór wysokich. Lodowce są rocznie odwiedzane przez setki tysięcy turystów, np. Lodowiec Franciszka Józefa (Nowa Zelandia) – 250 tys., Park Narodowy Banff (Kanada) – 600 tys. (*Climate Change* 2008). Szacuje się, że w XX w. w Alpach w Europie powierzchnia lodowców zmniejszyła się o 30–40%.

Zmiany klimatyczne powodują też poważne naruszenie równowagi bioróżnorodności ekosystemów. Z powodu ocieplania się klimatu wiele gatunków świata zwierzęcego przeniosło się w wyższe partie górskie, a w górach Ameryki Północnej i w Alpach obserwuje się zanik łąk górskich i podnoszenie się granicy lasów.

Wpływ zmian klimatycznych zagraża też wyspom i wybrzeżom wykorzystywanym obecnie w celach wypoczynkowych, a także potencjalnym terenom wypoczynkowym. Widoczne obecnie najważniejsze negatywne skutki zmian klimatycznych to podniesienie się poziomu mórz oraz intensywność i częste katastrofy przyrodnicze, jak: powodzie, cyklony tropikalne, długo trwające upały itd. Na tego typu zjawiska szczególnie narażone są wyspy na Morzu Karaibskim i wybrzeża Ameryki Środkowej. W literaturze naukowej przytacza się wyliczenia ofiar ludzkich oraz strat materialnych. Podniesienie poziomu mórz i oceanów skutkuje też erozją wybrzeży i niszczeniem plaż, a także niszczeniem ekosystemów morskich, np. zanikają namorzyny i rafy koralowe, co powoduje z kolei spadek ich atrakcyjności dla nurkowania.

Rodzaje i formy turystyki bazujące na zasobach przyrody są bardzo liczne. Należą do nich głównie podróże w celu obserwacji i poznania rzadkich oraz interesujących gatunków zwierząt i roślin, a także obiektów geologicznych.

Do zwierząt cieszących się największym zainteresowaniem wśród turystów należą:

- zwierzęta żyjące na sawannach afrykańskich (słonie, nosorożce, antylopy, żyrafy, lwy, lamparty, gepardy),
- zwierzęta morskie (wieloryby, delfiny, rekiny),
- rzadkie gatunki zwierząt (goryle górskie, niedźwiedzie polarne, warany),
- ptaki,
- nietoperze,
- motyle.

Miłośników poznawania dzikiej przyrody jest już na świecie wiele milionów. Ten rodzaj turystyki jest szczególnie ważny dla krajów rozwijających się, dla których stanowi on liczące się źródło dochodów, a także przyczynia się do jej ochrony. W niektórych częściach świata jest to najważniejsza forma turystyki, np. w Afryce Wschodniej czy na wyspach Galapagos.

Obserwowanie dzikich zwierząt, połączone z ich fotografowaniem na sawannach afrykańskich, to główny cel podróży do krajów Czarnej Afryki. Do zwierząt budzących największe zainteresowanie w Afryce należą też goryle górskie. Są to zwierzęta zagrożone wyginięciem, a obecnie ich liczbę ocenia się na około 700 osobników. Turyści mogą je zobaczyć jedynie w Ugandzie, Rwandzie i w Demokratycznej Republice Kongo.

Dochody z turystyki typu safari pozostają w większości w krajach afrykańskich, odwrotnie więc niż w przypadku turystyki wypoczynkowej, z której dochody trafiają do zagranicznych linii lotniczych, sieci hotelowych i touroperatorów. Przykładowo w Kenii odsetek dochodów z turystyki transferowanych za granicę szacuje się na 70%, a w Gambii na 60%.

Intensywny rozwój turystyki od czasów powojennych spowodował, że stała się ona czynnikiem degradacji środowiska. W związku z tym obecnie przywiązuje się dużą wagę do zagadnienia wpływu turystyki na środowisko oraz sposobów rozwoju form turystyki przyjaznych środowisku. Badania nad wpływem turystyki na środowisko napotykają wiele problemów, ponieważ trudno jest oddzielić oddziaływanie innych dziedzin działalności człowieka i wskazać, w jakim stopniu opisywany stan degradacji środowiska jest rzeczywistym skutkiem rozwoju turystyki.

W publikacjach na ten temat podkreśla się negatywne oddziaływanie turystyki na środowisko, zwłaszcza masowej. Już w latach 60. XX w. turystyka masowa stała się przedmiotem krytyki z powodu jej negatywnych skutków przyrodniczych, społecznych i kulturowych. Na wielu obszarach ten typ turystyki doprowadził do degradacji przyrody, która należy do zasobów nieodnawialnych.

Badacze omawianych zagadnień do głównych negatywnych skutków turystyki masowej zaliczają:

- zanieczyszczenie powietrza przez samochody, samoloty, wytwarzanie energii do ogrzewania hoteli itp.,
- zniszczenia roślin przez wydeptywanie,
- erozję na skutek nadmiernego ruchu, koncentracji turystów,
- niszczenie lasów z powodu budownictwa turystycznego,
- zanieczyszczenie wód przez oleje i śmieci pochodzące ze statków wycieczkowych,
- zaśmiecanie,
- zakłócanie spokoju dzikim zwierzętom.

Pozytywny wpływ przejawia się natomiast w tym, że turystyka przyczynia się do zwrócenia uwagi na ochronę przyrody oraz ma udział w tej ochronie, dostarczając środków pieniężnych na nią.

Konkurencją dla turystyki masowej, ograniczającą jej negatywne skutki, mogą być różne rodzaje turystyki uprawiane na małą skalę (turystyka sportowa, ekoturystyka, turystyka przygodowa). W związku z tym niezbędna jest promocja nowych form turystyki alternatywnej, a ponadto również deglomeracja zagospodarowania i ruchu turystycznego poprzez tworzenie nowych terenów rekreacyjnych. Obecnie wiele opracowań naukowych poświęca się różnym nowym formom turystyki, bardziej przyjaznym dla środowiska. Kraje rozwijające się nie chcą jednak rezygnować z turystyki masowej, ponieważ stanowi ona ich główne źródło dochodu.

Tematem licznej grupy omawianych prac naukowych są zagadnienia ochrony przyrody w kontekście rozwoju turystyki. Wiele miejsca poświęca się szczególnie parkom narodowym w Afryce, borykającym się z problemem kłusownictwa. Kłusownictwo i handel zagrożonymi wyginięciem zwierzętami to od wielu lat wielki problem w Afryce. Nawet obecnie, mimo dużego wysiłku rządów krajów afrykańskich i organizacji ekologicznych, zabijanie zwierząt wciąż trwa. Duża liczba kłusowników zabija zwierzęta w celu osiągnięcia zysku, ale też i ludność tubylcza zabija je na pożywienie. Głównym celem kłusowników są słonie, które zabija się dla zdobycia ciosów i nosorożce, ze względu na ich cenne rogi. Przykładowo w latach 90. XX w. w Republice Środkowoafrykańskiej gangi kłusowników przybyłych z Sudanu przetrzebiły stada tych zwierząt żyjące w lasach i na sawannach. Wzrosło też kłusownictwo w RPA, Demokratycznej Republice Konga, w Kenii i wielu innych krajach. Mięso dzikich zwierząt sprzedaje się w miastach afrykańskich, a nawet w restauracjach azjatyckich i europejskich, a popyt na nie powoduje, że obecnie nie ma możliwości powstrzymania kłusownictwa. Rozwój środków transportu i wzrost zainteresowania

nieznany regionami świata sprawia, że również obszary polarne stały się celem turystów. Bazami wypraw organizowanych na obszary polarne są miasta najbliższe położone tych terenów, np. Vancouver w Kanadzie i miasta skandynawskie, zaś na półkuli południowej: Punta Arenas (Chile), Stanley (Falklandy), Kapsztad (RPA), Hobart (Australia) i Christchurch (Nowa Zelandia).

W związku z tym w licznych opracowaniach wykazuje się degradację środowiska w regionach polarnych, a w szczególności w Arktyce. Najbardziej zagrożone są zwierzęta morskie oraz kolonie ptaków w Kanadzie, w zachodniej Grenlandii, Islandii, Norwegii, a także na Alasce, w pobliżu których dopływają olbrzymie statki wycieczkowe.

Największym problemem Antarktyki, związanym z ruchem turystycznym, jest zakłócanie spokoju życia waleniom. Wiele studiów wskazuje w związku z tym na zmianę zachowań tych zwierząt. Turystyczna aktywność w Antarktyce powoduje także zagrożenie dla ekosystemów morskich (zanieczyszczenie, przeszkadzanie ptakom i koloniom ptaków, zniszczenia ubogiej szaty roślinnej, np. porostów).

Można jednak wskazać także pozytywne skutki turystyki polarnej. Są to przede wszystkim korzyści edukacyjne. Poza tym, odwiedzający regiony polarne, zafascynowani niezwykłymi krajobrazami i naturalnością środowiska, podejmują często działania na rzecz ochrony przyrody tych obszarów. Turystyka przynosi także korzyści ekonomiczne mieszkańcom Arktyki, którzy uzyskują dochody z usług noclegowych i gastronomicznych, a ponadto są zatrudniani jako przewodnicy, piloci i członkowie załogi (*Tourism in the Polar Regions 2007*).

Najważniejszymi na świecie regionami wypoczynkowymi są wybrzeża morskie. W związku z tym w badaniach naukowych poświęca się im bardzo dużo miejsca. Jak wiadomo, w zależności od położenia geograficznego, klimatu, typu wybrzeży, turystyka nadmorska różni się pod względem zagospodarowania, długości sezonu i form wypoczynku. Najczęściej podejmowane tematy badawcze dotyczą zagospodarowania i ruchu turystycznego. Mniej liczne są opracowania dotyczące wpływu turystyki na środowisko przyrodnicze.

Turystyka na obszarach górskich jest przedmiotem zainteresowania przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych. Ze względu na ogromne zróżnicowanie przyrodnicze i dużą bioróżnorodność gatunkową terenom tym stosunkowo wiele uwagi poświęcają przyrodnicy. Obszary górskie są też szczególnie zagrożone przez zagospodarowanie i ruch turystyczny. Najwięcej publikacji na ten temat dotyczy Alp, najważniejszego na świecie górskiego regionu turystycznego. Liczne prace poświęcono też degradacji przyrody w regionach wysokogórskich najbardziej w ostatnich latach penetrowanych przez turystów, zwłaszcza w Himalajach i na Kilimandżaro.

Do najważniejszych wreszcie tematów w literaturze światowej, dotyczących wzajemnych relacji turystyki i środowiska, należy zagadnienie turystyki zrównoważonej. W licznych opracowaniach przedstawia się pojęcia, zasady, priorytety, modele itp. tej koncepcji.

Przedstawione opracowania naukowe dotyczące wzajemnych zależności pomiędzy turystyką a środowiskiem z jednej strony wykazują negatywne skutki dotychczasowego modelu turystyki, z drugiej zaś prezentują możliwości i korzyści płynące z rozwoju przyjaznych dla środowiska form turystyki. Można więc stwierdzić, że relacje pomiędzy turystyką a środowiskiem zmieniają się w dobrym kierunku. Przede wszystkim zmniejsza się skala turystyki masowej, a rozwijają się alternatywne formy turystyki, bardziej przyjazne dla środowiska.

Literatura

Climate Change and Tourism, Responding to Global Challenges, 2008, UNWTO.

Hunter C., Green H., 1995, *Tourism and the Environment: A Sustainable Relationship?*, Routledge, London.

Mieczkowski Z., 1995, *Environmental Issues of Tourism and Recreation*, University Presse of America, Maryland.

Mika M., 2007, *Turystyka przyrodnicza – jej istota i współczesne kierunki rozwoju* [w:] W. Kurek, M. Mika (red.), *Studia nad turystyką. Tradycje, stan obecny i perspektywy badawcze*, IGiGP UJ, Kraków.

Shaw G., William M. A., 2002, *Critical Issues in Tourism: A Geographical Perspective*, Blackwell Publishing.

Sustainable Development and Ecotourism, UNEP, 2008.

Wildlife Watching and Tourism: A Study on the Benefits and Risks of a Fast Growing Tourism Activity and its Impacts on Species, 2006, UNEP/CMS Secretariat, Bonn, Germany.

Williams S., 1998, *Tourism Geography*, Routledge, London and New York.

Tourism and Mountains, A Practical Guide to Managing the Environmental and Social Impacts of Mountain Tours, 2007, UNEP.

Tourism in the Polar Regions. The Sustainability Challenge, 2007, UNEP.